

Андрій ТКАЧУК

ЗБРОЙНІ СИЛИ ЯК ЕЛЕМЕНТ ДЕРЖАВНОСТІ УКРАЇНИ В ДІЯЛЬНОСТІ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ ПОЧАТКУ 1990-х РР.: КОНЦЕПТУАЛЬНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ

У статті розглянуто теоретичні основи дослідження ролі збройних сил у державотворчих процесах та діяльності українських політичних партій і рухів на початку 1990-х рр. Розглянуто вплив суспільно-політичної ситуації на процес формування та розбудови української армії. Особлива увага приділена ключовим проблемам військового будівництва, з якими зіткнулася молода держава на початку своєї незалежності. Зроблено висновки про те, що вивчення візії українських політичних партій і рухів щодо формування національних збройних сил потребує врахування суспільно-політичних обставин досліджуваного періоду, ставлення тогочасного українського населення до збройних сил, а також з'ясування позиції тогочасних військовослужбовців щодо дезінтеграційних процесів в СРСР.

Ключові слова: Збройні Сили України, політичні партії, СРСР, незалежність.

Створення, розвиток та реформування Збройних Сил України (ЗСУ) завжди були в центрі уваги української політичної еліти, провідних діячів громадянського суспільства та представників наукового середовища. Вони перебували в цілковитій залежності від перебігу націонал-державницьких процесів та рівня розвитку громадсько-політичних організацій. Значний суспільний інтерес до утворення національних збройних сил був не випадковим, оскільки саме боєздатна армія, як показувала історія, виступала основним гарантом державної незалежності, її суверенітету, була вагомим частиним механізмом функціонування держави. Події початку 1990-х рр. чітко продемонстрували, що в ідеї української незалежності України та створення її збройних сил були як свої прихильники (націонал-державницькі політичні рухи та течії), так і противники (проросійськи орієнтований сегмент українського політикуму). У вирі політичного протистояння між ними, а також під впливом зовнішніх чинників, формувалася новітня історія Української держави та її війська.

В українській політичній, історичній та військовій історіографії фактично немає наукових праць, які б комплексно розглядали процес будівництва Збройних Сил України на початку 1990-х рр. крізь призму розвитку суспільно-політичного життя. Виняток становлять наукові студії, у яких окремо розглянуто внесок тієї чи іншої політичної сили у процес будівництва ЗСУ. Низка праць вітчизняних дослідників, політичних діячів та кадрових військовослужбовців є дотичними до зазначеної теми, втім не розглядають її в одному з найважливіших проявів – динаміці розвитку. Зважаючи на це доцільним, на нашу думку, було б вироблення критеріїв, які б дали змогу об'єктивно оцінити ставлення українських політичних партій початку 1990-х рр. до

процесу формування та розбудови ЗСУ. Дослідження місця українського політикуму у процесі створення національних збройних сил на зламі 1990-х рр. є частиною системи воєнно-наукових досліджень, що покликані сприяти процесам розвитку та реформування української армії. З їхньою допомогою відбувається збагачення не лише воєнної, але й інших наук і, як наслідок, збільшується їхня ефективність у загальному процесі зміцнення обороноздатності держави.

Багатогранність суспільно-політичних процесів 1990-х рр. спонукає сучасного дослідника при розгляді озвученої проблеми звернути особливу увагу не лише на ретельний відбір джерельного матеріалу, але й ґрунтовно підходити до формування концепції наукової роботи, адже концепція є визначальним задумом до розгляду досліджуваних процесів та явищ. Під час роботи над нею перед дослідником виникає спокуса концептуалізації безперервності процесу будівництва ЗСУ від суспільно-політичних подій минулого, пошуку так званих “генетичних зв’язків” між минулим та сучасністю. Безсумнівно такий підхід має право на життя, оскільки спрощений розгляд суспільно-політичних процесів в УРСР наприкінці 1980-х – поч. 1990 рр. є недостатнім. З іншого боку, значне “заглиблення в тему” несе в собі загрозу відхилення від предмету дослідження і, як наслідок, науковець “губиться” в масі джерельного матеріалу.

Під час формування наукової концепції проблеми візії політичних партій та рухів до створення ЗСУ на початку 1990-х рр. необхідно звернути увагу на:

- суспільно-політичні трансформації в СРСР наприкінці 1980-х – початку 1990-х рр. та розвиток українського націонал-патріотичного руху в УРСР;
- стан Збройних сил СРСР та ставлення українського суспільства до служби в Радянській армії;
- реакцію військовослужбовців на дезінтеграційні процеси в СРСР та проголошення незалежності України.

Зазначимо, що оскільки дослідження сучасної історії не лежить у межах лише історичної науки, то досліднику слід звертатися до низки суміжних дисциплін, які можуть доповнити дане дослідження, зокрема політології, соціології та навіть економіки. Така міждисциплінарність є необхідною з точки зору адаптації термінів і категорій тих дисциплін, що дають змогу перебувати в межах історії, а також проводити об’єктивну оцінку сучасності¹.

Під час формування концепції окресленої проблеми ключовим, на нашу думку, має бути врахування саме політичного аспекту. Це продиктовано тим, що створення української армії було тісно пов’язане з діяльністю націонал-патріотичних рухів в УРСР, спрямованої на здобуття державного суверенітету України та проголошення її незалежності. У 1980-х рр. влада в СРСР, незважаючи на певні демократичні перетворення, продовжувала опиратися на силові та адміністративно-командні принципи. Горбачовська “перебудова”, як і свого часу хрущовська “відлига”, була швидше наслідком суспільно-політичних обставин і не залежала виключно від особистої волі політичного очільника держави. У другій половині 1980-х рр. до соціально-економічних додалися соціально-політичні негаразди². Це впливало на соціально-

¹ Касьянов Г. В. Сучасна історія України: проблеми, версії, міркування / Г. В. Касьянов // Укр. іст. журн. – 2006. – № 4. – С. 5–15.

² Кудряченко А. І. Політична історія України ХХ століття: підручн. для студ. вищ. навч. закл. / А. І. Кудряченко, Г. І. Калінічева, А. А. Костира. – Київ: МАУП, 2006. – 696 с.

структурні ознаки тогочасного суспільства, що характеризувалося наявністю великої кількості працівників силових структур і такою ж кількістю громадян, позбавлених волі з “політичних” причин. Радянська тоталітарна система по-особливному реагувала на порушення законодавства, особливо в тих випадках, якщо вони стосувалися питань національного самовизначення та відмови від ототожнення себе з “радянською людиною”. Зважаючи на те, що офіційна Москва в будь-який момент могла застосувати силу для придушення всіляких проявів вільнодумства, поряд із рухом за суверенітет активно розвивався стихійний рух за створення національних збройних сил. Створення парамілітарних формувань посідало одне із ключових місць у діяльності національних рухів у республіках СРСР, зокрема і в Україні.

Визначальним у процесі створення української армії стало те, що в умовах політики “гласності” частина тогочасного українського суспільства спромоглася на самоорганізацію та перетворення з об’єкта політичного управління на важливого суб’єкта політичного процесу. “Перебудова”, як і всі попередні спроби проведення реформ у радянському суспільстві, була обмеженою та непослідовною. Однак вона стала причиною різкого зростання політичної активності населення, що отримала своє вираження у створенні та діяльності різноманітних “неформальних” рухів, об’єднань, товариств та організацій³. Розвиток проукраїнських об’єднань та рухів, який відбувався у другій половині 1980-х рр., фактично руйнував усталені комуністичні стереотипи та підривав діяльність офіційних організацій і структур. Основними формами боротьби за права і свободи громадян були масові мітинги, акції протесту, демонстрації, збори, на яких все частіше лунали заклики до зламу бюрократичної системи СРСР, ліквідації диктатури КПРС, засудження політики русифікації та нищення національних здобутків українського народу, демократії, державної незалежності. Слід враховувати, що у своїй більшості проукраїнські політичні об’єднання та рухи спочатку вимагали розширення суверенних прав України в рамках СРСР, і лише згодом політики стали наполягати на беззастережному виході України з Радянського Союзу. Значні політичні трансформації відбувалися також у середовищі вищої партійної номенклатури УРСР, яка прагнула перерозподілу владних повноважень із союзним центром, використовуючи при цьому дезінтеграційні процеси в СРСР та зростання ваги національно-державницьких рухів.

Під час формування концепції дослідження важливою також є якісна та об’єктивна оцінка становища військовослужбовців у Радянській армії, адже значною мірою саме вони стали каталізатором росту незадоволення державною політикою серед населення та започаткували процес формування національних Збройних Сил України. “Перебудова” вплинула на ставлення суспільства до служби у військових силах. Для зазначеного часу характерним було різнобічне сприйняття військовослужбовців населенням. Вихована в душі ідеалізації всього, що стосується Червоної, а потім Радянської армії, частина суспільства ставилася вороже до спроб змінити значення армії в житті держави та болісно реагувала на критику військової політики СРСР. Інша частина суспільства, особливо в західних регіонах УРСР, що потерпіли від репресій 1939–1941 рр. та у післявоєнний період, дедалі частіше заявляла про

³ Кудряченко А. І. Політична історія України ХХ століття...

наявність величезної кількості “білих” плям та закликала до зміни принципів формування й використання військ.

Найбільш негативну, критичну оцінку отримали рішення керівництва СРСР і його Збройних сил щодо політики та практики військових дій в Афганістані. Згодом широкого розголосу набули факти зловживання службовим становищем, особистого збагачення вищого командування, його корумпованості. Характерна для армії “дідівщина” поряд із корумпованістю вищого офіцерського складу формували стереотип про службу в армії. Велика кількість небойових жертв, що була пов’язана із кампанією цілеспрямованого терору проти призовників-українців, активізувала діяльність комітетів солдатських матерів, які вимагали від влади повернути призовників до служби на території України. Активно зростала кількість тих, хто хотів служити лише в межах України. Серед тих, хто проходив службу на теренах СРСР, упродовж десятиліття війни в Афганістані загинуло 112 осіб, у той час як лише за вісім місяців 1990 р. внаслідок знущань, заснованих на ґрунті національної неприязні та ворожнечі, загинули 14 призовників із Івано-Франківщини⁴. Як засвідчили результати роботи президентської комісії, оприлюднені наприкінці 1991 р., в армії СРСР щороку гинули близько 6 600 хлопців, 20 % з них закінчували життя самогубством. Не виключено, що кількість смертей, пов’язаних із самогубством, була більшою, однак була прихована під масою часто надуманих хвороб, які були записані в особові медичні картки загиблих військовиків⁵. Як наслідок, на території УРСР розгорнулася кампанія з бойкоту служби в армії, а самих юнаків, які отримували повістки, почали переховувати від військкоматів. Поступово негласний бойкот отримав публічне вираження. Зокрема, характерним стало показове знищення своїх військових квитків львівськими призовниками у січні 1990 р. Таку акцію можна вважати першим народним висловленням бажання населення захищати батьківщину у складі національних збройних формувань. Згодом такі акції відбувалися і в інших містах України за ініціативи націонал-патріотичних організацій – РУХу, Української гельсінської спілки та низки інших молодіжних об’єднань. Зрештою після ухвалення в липні 1990 р. “Декларації про державний суверенітет” уряд УРСР вже з 12 листопада цього ж року припинив відправлення новобранців за межі України, що створювало зручні передумови для формування виключно українського армійського складу.

У першому випуску газети “Кріс”, що побачив світ восени 1990 р., було опубліковане звернення до парламенту республіки від Львівського громадського комітету за відродження Української Національної Армії. У ньому містився заклик негайно реорганізувати війська МВС у Національну гвардію, яка мала підпорядковуватися Верховній Раді України, а також вимога негайного утворення Міністерства оборони. Важливим ідеологічним пунктом була вимога про заборону діяльності КПРС в армії.

Третім аспектом у формуванні концепції досліджуваної проблеми є оцінка ставлення самого офіцерського складу збройних сил до тих процесів, які відбувалися в державі. Соціально-економічне становище ставило військовослужбовців перед непростим вибором – продовжувати службу в державі, якій присягнули на вірність, або ж підтримати прагнення національних республік до власного суверенітету та

⁴ Історія українського війська 1917–1995 рр. / [упоряд. Я. Дашкевич]. – Львів: “Світ”, 1996. – 840 с.

⁵ Там само.

незалежності. Особливої пікантності даній ситуації додає той факт, що майже половину офіцерського корпусу Радянської армії складали українці або вихідці з України, які, як правило, проходили службу поза межами УРСР.

Розгін мирної демонстрації у Львові на початку жовтня 1989 р. дав поштовх для діячів самостійницького руху в особі представників Львівського крила Народного руху України до створення напівбойової організації, основною метою якої була готовність захистити людей від зазіхань з боку силових відомств. Так виник спеціальний загін підтримки громадського порядку більш відомий як “Варта Руху”. Громадська активність військових засвідчувала, що соціальні зрушення відбувалися в усіх прошарках суспільства. Активну пропагандистську роботу в напрямі створення ЗСУ проводив Український Військовий Комітет (лютий 1990 р.), що згодом був реорганізований у Львівський громадський комітет за відродження Української Національної Армії з осередками в Тернополі, Ужгороді, Житомирі, Києві, Кривому Розі, Херсоні, Чернівцях.

У лютому 1991 р. на науково-практичній конференції в Києві було ухвалено рішення про створення Республіканського Комітету за відродження української армії. 27–28 липня 1991 р. в Київському будинку вчителя всупереч протидії Міністерства оборони СРСР відбувся з’їзд офіцерів України. 320 його делегатів представляли всі області та регіони республіки. На з’їзді було оголошено про створення громадської національно-патріотичної організації – Спільки офіцерів України (СОУ), що ставила собі за мету відродити збройні сили для захисту власної національної держави. Тут же, на з’їзді, частина із присутніх делегатів присягнула “служити Українській національній армії”. З цього моменту на території УРСР розгорнувся повномасштабний рух за повернення в Україну військовослужбовців-українців, які проходили військову службу на території інших республік. Окрім того, учасники Першого з’їзду офіцерів України висунули вимогу перед парламентом республіки застосувати правові та парламентські важелі задля відродження національних збройних сил⁶. Зауважимо, що учасники з’їзду своєю участю у схожих заходах наражали себе на небезпеку, оскільки керівництво силових структур СРСР вороже ставилося до процесів відродження Української Національної Армії. Відомі численні випадки переслідування українських офіцерів через їхню причетність до діяльності СОУ.

У процесі формування національних збройних сил важливим правовим моментом стало ухвалення “Декларації про державний суверенітет України” (16 липня 1990 р.). Вона визнавала пріоритетність республіканських законів над всесоюзними та містила положення про право України на власні збройні сили, внутрішні війська й органи держбезпеки. Поряд із цим Україна також вказувала на свої наміри в подальшому стати нейтральною та позаблоковою державою. Практично всі викладені у Декларації пункти суперечили чинній на той час Конституції, тому не дивно, що завершальним у документі стало положення про те, що проголошені принципи будуть використані для укладання нового союзного договору⁷. Владі республіки дозволялося самостійно визначати місце проходження військової служби своїми громадянами. Крім того, було встановлено заборону на використання збройних сил будь-де без згоди на це Верховної Ради Української РСР. Декларація стала важливою віхою в

⁶ Якимович Б. Збройні Сили України: Нарис історії / Б. Якимович. – Львів, 1996. – С. 246.

⁷ Декларація про державний суверенітет України // Рад. Україна. – 1990. – 17 лип.

процесі конституційного утвердження України, а її основні положення з незначними змінами лягли в основу Конституції України⁸. Зокрема, її положення, що стосувалися військових формувань, стали першоосновою для формування Збройних Сил Української держави. Як влучно зауважив свого часу один із визначних політичних діячів того часу І. Драч, попри шанобливе ставлення до документу слід розуміти, що він був лише початком величезної й грандіозної роботи, яка називається “творенням Української суверенної державності”⁹.

24 серпня 1991 р. Верховна Рада України проголосила і схвалила Акт Незалежності України. Згода, висловлена українським суспільством щодо зміни свого статусу, стала фінальним підсумком соціального, політичного і національного розвитку українського суспільства. Щоправда, молодій державі довелося створювати фактично заново головні владні інституції, серед яких особливе місце було відведене формуванню власної армії. Наявність великого військового формування, яке залишилось у спадок від СРСР (понад 700 тис. військовослужбовців, які були представлені усіма родами військ – від сухопутних до ракетних військ стратегічного призначення), не відповідала задекларованому Україною курсові на нейтралітет і позаблоковість. Більше того, утримання такої грізної сили становило непосильний тягар і ускладнювало без того нелегке соціально-економічне становище молододержави. Цікаво, що серед загальної чисельності військовослужбовців, які на той час перебували на території України, українці становили меншість¹⁰.

Перед збройними силами як новим соціальним інститутом, постало завдання відповідати рівню цивілізованості суспільства. Водночас, поряд із вирішенням низки проблем, що були успадковані від Радянської армії, зокрема відсутність альтернативної та контрактної служби, нестатутні відносини та ін., перед українськими військовими та владою постала ціла низка інших питань економічного та загальнополітичного характеру, що впливали на боєздатність та роль ЗСУ в суспільстві. Разом з цим, “учораšní” військові формування Радянської армії не могли одразу стати повноцінною військовою одиницею ЗСУ. Як згадував свого часу начальник Генштабу ЗСУ генерал-полковник О. Затинайко, спадок від Радянської армії важко було назвати ЗСУ у прямому значенні цього слова. За його словами, необхідно було спочатку визначитися, які Збройні Сили будувати, на участь у яких війнах та збройних конфліктах вони мали бути орієнтовані. “Це був лише уламок однієї із супердержав світу, які були створені для вирішення завдань, кардинально відмінних від тих, що покладені на наші Збройні Сили”, – згадував він¹¹. Відтак, поряд із процесом формування ЗСУ велику увагу було звернено на проблему зміцнення психологічної готовності військовиків

⁸ Шемшученко Ю. С. Від Декларації – до Конституції / Ю. С. Шемшученко // Правова держава: щорічник наук. видань Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – Київ, 1997. – С. 4.

⁹ Про незалежність, якої ще немає: розмова кореспондента “Літературної України” з одним із лідерів демократичних сил в Україні, Головою Народного Руху, народним депутатом України Іваном Драчем // Літературна Україна. – 1990. – 30 серп. – С. 6.

¹⁰ Збройні Сили незалежної України. Перші 10 років (1991–2001) / [колектив авторів; за ред. В. В. Бринцева]. – Київ: НАОУ, 2006. – 378 с.

¹¹ Затинайко О. Збройні Сили України – головний фактор незалежності держави / О. Затинайко // Військо України. – 1997. – № 9–12. – С. 4–7.

до захисту національних інтересів України, її незалежності та територіальної цілісності. Зрештою, саме ці положення лягли в основу тексту присяги на вірність народу України, прийняття якої стало свідченням консолідації українських військовиків у нових умовах та моральної перемоги ідеї української державності.

Лише 11 жовтня 1991 р. було ухвалено Концепцію оборони і будівництва ЗСУ, яка в цілому відображала основні погляди на будівництво армії¹². Згідно з нею, формування Збройних Сил України повинно було здійснюватися шляхом поетапного скорочення і послідовного переформування наявних військових округів, чотирьох повітряних армій, окремої армії протиповітряної оборони, ракетної армії та Чорноморського флоту¹³. Вказувалося, що ЗСУ будуть сформовані з військових формувань трьох видів Сухопутних військ, Військово-повітряних сил та Сил протиповітряної оборони (Війська повітряної оборони), Військово-морських сил та будуватимуться за принципом розумної достатності¹⁴.

Фактичне переслідування офіцерів, які займали державницьку позицію у складі армії, погрози застосування військової сили в серпневі дні діяльності так званого ГКЧП не стали на заваді державотворчим процесам в Україні. Референдум 1 грудня 1991 р. засвідчив підтримку населенням України ідеї її державної незалежності та зіграв вирішальну роль у процесі розвалу СРСР. Грудневі події 1991 р. вплинули на активізацію процесів будівництва української армії, і, як наслідок, вже через декілька днів після проведення референдуму парламент України ухвалив концептуальні з точки зору військового будівництва закони – “Про оборону України” і “Про Збройні Сили України”¹⁵, на підставі яких перший президент України Л. Кравчук видав Указ “Про Збройні Сили України”, що ставив вимогу у короткі терміни (а саме до 20 січня 1992 р.), подати на підпис голові держави план створення структури українських збройних сил¹⁶.

Державний курс, який узяла Україна спочатку, передбачав вирішення всіх питань, що були пов’язані з організацією державних збройних сил, лише цивілізованими мирними методами. Окрім юридичного закріплення української державності, утвердження її міжнародно-правового статусу та формування органів влади, в Україні відбувалися процеси, притаманні новим незалежним державам. Щоправда, молода держава опинилася віч-на-віч із важливою проблемою забезпечення своєї військової безпеки. Поза тим, формування ЗСУ відбувалося в умовах перманентної кризи в українсько-російських відносинах, яка супроводжувалася загостренням міждержавних відносин навколо проблем територіальної приналежності Криму та розподілу Чорноморського флоту СРСР. Це лише актуалізувало потребу будівництва Української Армії та інших структур, що були покликані забезпечувати обороноздатність держави.

¹² Військове законодавство України та право: Короткий довідник офіцера. – Київ: Варта, 1994. – С. 13.

¹³ Військове будівництво в Україні в XX столітті: історичний нарис, події, портрети / [за заг. ред. О. І. Кузьмука]. – Київ: Видавничий Дім “Ін Юре”, 2001. – С. 277–278.

¹⁴ Папікян А. Збройні Сили України XX ст. / А. Папікян. – Львів: КП “Видавництво Кобзар”, 1999. – С. 88.

¹⁵ Гриневич В. Історія українського війська (1917–1995) / [В. Гриневич, Л. Гриневич, Б. Якимович та ін.; упоряд. Я. Дашкевич]. – Львів: Світ, 1996. – С. 771.

¹⁶ Військове законодавство України: Збірник нормативних актів. Станом на 1 лютого 1999 р. / [уклад. Ф. Саганюк та ін.; ред. В. І. Кравченко]. – 2-ге вид. – Київ: Атіка, 1999. – С. 36.

Висновки: Успішне військове будівництво можливе лише за умови серйозного наукового обґрунтування основних концепцій та рішень у сфері оборони. Значну вагу в цьому процесі мають наукові дослідження, які звертають свою увагу на розвиток національних збройних сил України на початку її незалежності у 1990-х рр. Створення ЗСУ слід розглядати як одне із ключових у розвитку української держави. А тому, дослідження цієї теми потребує врахування низки суспільно-політичних аспектів, серед яких найбільшу вагу мають суспільно-політичні трансформації в СРСР та УРСР у досліджуваній період, ставлення українського суспільства до служби у збройних силах і, зрештою, ставлення самого офіцерського складу до політичної ситуації в державі та ідеї державної незалежності України. Лише за умови врахування усіх згадуваних аспектів можливо сформулювати концепцію цілісного дослідження про місце збройних сил у державницьких стратегіях українських політичних партій початку 1990-х рр.

Andrii TKACHUK. Armed forces as an element of Ukrainian statehood in the activities of political parties of the early 1990s: conceptual aspects of research

The article explores a theoretical basis for the study of the place of the armed forces in the state-building processes and the activities of Ukrainian political parties and movements in the early 1990s. It discusses an influence of the socio-political situation on the process of establishment and development of the Ukrainian Army. It focuses on key problems faced by the young state building its military power at the beginning of its independence. The article concludes that the study of the vision of Ukrainian political parties and movements concerning the establishment of national armed forces needs to take into account socio-political circumstances of the period, attitudes of Ukrainian population to the armed forces, as well as to clarify perspectives of the servicemen on disintegration processes in the USSR.

Key words: Armed Forces of Ukraine, political parties, USSR, independence.